

Mövzu 2: III-IX əsrlərdə Azərbaycanın hüquq tarixi

P L A N:

GİRİŞ

1. III-VII əsrlərdə Azərbaycan hüququ.
2. Müsəlman hüququnun əsas cəhətləri.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
3. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
6. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.

GİRİŞ

Aqnen kanonları dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə, azatların hökmranlığının məhdudlaşmasına, vergi daşıyıcıları olan sadə camaatın mülki əyanlarla və ruhanilərlə münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəldilmişdir. Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanması naminə, habelə düşmən qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədilə kanonlar bütün zümrələrin dini nöqteyi-nəzərdən birləşməsi üçün tədbirlər nəzərdə tuturdu.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş və tətbiq edilən hüquqi mənbələr hüququn ayn-ayn sahələri ilə bağlı olan normalan özündə birləşdirirdi. Həmin hüquqi sənədlərdə - qanunlarda əks etdirilmiş normaların sahələr üzrə sistemləşdirilməsi, onların mahiyyətinin hüquqi cəhətdən daha dərinədən dərk edilməsi baxımından mühüm rola malikdir.

SUAL 1. III-VII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN HÜQUQU.

Azərbaycanda Sasanilərin hökmranlığı dövründə müxtəlif xarakterli mənbələr – hüquq mənbələri mövcud idi. Bunların içərisində ən geniş yayılmış hüquqi toplu – «Avesta» olmuşdur. Bu dövrdə qədim dövrlərdən bəri mövcud olan zərdüştiliyin qanunlar toplusu, hüquqi, fəlsəfi, ədəbi və tarixi abidə – «Avesta»ya çoxlu əlavələr edilmiş və bu əlavələr «Kiçik Avesta» adı altında tərtib edilmişdi.

Azərbaycanın baxılan dövrdə ictimai-siyasi quruluşu və hüququ haqqında müəyyən məlumatların ifadə olunduğu mənbələrdən biri də «Tənsar məktubu»dur.

Bu məsləhətlərdə ölkənin daxili quruluşuna və tarixinə, idarəçilik qaydalarına, şahlar şahı ilə əyanlar və kahinlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə həsr edilmiş çoxsaylı normalar öz əksini tapmışdı.

«Tənsar məktubu»nda, əsas etibarilə, zümrələrin (silklərin) təsvir edilməsi ön plana çəkilmişdir. İbn İsfəndiyarın tərcüməsində silklər «ada» («cəmiyyətin üzvləri») kimi başa düşülür. «Tənsar məktubu»nda biz dörd belə zümrəyə rast gəlirik:

- 1) Əshabi-din, yəni ruhanilər. Bu zümrə hakimlərdən, «itaət edən» (dinə) dindarlardan və ya məbəddə xidmət tərbiyəçilərdən (müəllimlərdən) ibarətdir.
- 2) Hərbçilər, döyüş adamları. Onlar atlılara və piyadalara bölünürdülər;
- 3) Mirzələr (və katiblər), məhkəmə mirzələri, kontraktların (müqavilələrin) tərtibi üzrə protokolçular (məmurlar), mütərcimlər, salnaməçilər, şairlər, münəccimlər.
- 4) «faydalı, maddi nemətlər yaradan, xeyriyyəçi» adlandırılan dördüncü təbəqə, - əkinçilər (keşəverzan), çobanlar, ticarətçilər və digər sənət adamları və peşə sahibləri (pişəverən).

«Tənsar məktubu» üzrə silklərin bu cür xırda təfərrüatı ilə və əhatəli şəkildə təsvir edilməsi, rəsmi sasanı ənənələrinin ən dəqiq ifadəsidir. Bu mənbədə dövlət quruluşundan, idarəçilik qaydalarından, şahla əyanlar, habelə din xadimləri ilə qarşılıqlı əlaqələrdən, silklərin təsvir edilməsindən başqa, müxtəlif hüquq sahələrinə - mülki hüquqa, inzibati hüquqa, maliyyə hüququna və s. aid olan normalar da öz ifadəsini tapmışdır.

«Məktub»da cinayət hüququna dair məlumatlar da vardır. Belə ki, burada ağır cəzalarla nəticələnmə biləcək xəyanətin üç növü göstərilir. Birincisi - dindən imtina edilməsi. Bu cür əməllərə görə ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdu. İkincisi - şah hakimiyyəti əleyhinə çıxanlar, yəni mövcud quruluşa qarşı üsyan qaldırmaq. Şah əleyhinə qarşı çıxanlar və ya

döyüş vaxtı döyüş meydanından qaçanlar təxirəsalınmadan ölüm cəzasına məhkum olunurdular. Üçüncüsü - hər hansı şəxsin onu incidənə, istismar edəninə qarşı çıxması da xəyanət karlara cismani cəzalar verilməli idi.

Erkən orta əsrlər dövründə mövcud olmuş hüquqi abidələr içərisində «Matikan» («Həzər dastan» - «Min məhkəmə qərarları kitabı») ən mühüm hüquqi mənbələrdən biri hesab edilir. «Matikan» başqa bir adla da tanınmışdı. Ona, həm də Sasani Qanunnaməsi deyirdilər. 620-ci ildə tərtib edilmiş bu Qanunnamə feodal ^s münasibətlərinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan hüququnun öyrənilməsi baxımından çox qiymətli bir mənbədir.

«Matikan» məcəllələşdirilmiş akt kimi qəbul edilməsə də, o, müxtəlif hüquq sahələrini və məhkəmə icraatını əhatə edən hüquqi kazuşların toplusundan ibarət olmuşdur. Bu hüquqi sənəd ilkin olaraq, hakimlər üçün təcrübi vəsait kimi yaradılmışdı və sasani hökmranlığı zamanı geniş yayılmış hüquqi toplu cəmrinin yeganə qorunub saxlanılmış nümunəsidir.

Onun tərtib edilməsi zamanı bir sıra digər toplulardan istifadə olunmuşdur ki, bunların da adları Qanunnamədə əks etdirilmişdir. Özündən əvvəlki mənbələrdə əks olunan hüquq normalarının (xüsusilə, Avestanın hüquqi normalarının) köhnəlməsi və sasani cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsinə cavab vermədiyinə görə çox zaman təcrübədə tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyü bu Qanunnamənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Qanunnamədə rəsmi qərarlarla qanuni qüvvəyə salınan hüquqi norma əsalardan, həmçinin, uzun müddət ərzindəki məhkəmə təcrübəsi əsasında fəaliyyət göstərən ənənələrdən istifadə edilmişdir.

Matikan müxtəlif hüquqi məsələlər üzrə təxminən minə yaxın məhkəmə qərarlarını özündə cəmləşdirir. Qeyd etdiyimiz kimi. O sistemləşdirilmiş bir toplu şəklində tərtib edilməmişdir. Bu hüquqi abidənin tərtibatçısı, yəqin ki, ən vacib və maraqlı hallarla bağlı ölkənin görkəmli hüquqşünaslarının rəyini öyrənmiş və onların cavablarını burada əks etdirmişdi. Matikanın məzmunundan aydın olur ki, həmin dövrdə məhkəmə hakimi hüquqşünaslıqla bağlı olan məsələləri dərinlən bilməli idi.

«Qanunnamə»nin maddələrinin mövzusu ailə münasibətləri, nikahın formaları, işlərin vəziyyəti, bağışlamanın şərtləri və rəsmiləşdirilməsi, tapşırıq müqaviləsi, məhkəmə icraatının təşkili və s. kimi məsələləri əhatə edir. Matikan normaları içərisində şəxslərin hüququ barədə məlumat verilir. Burada fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və fəaliyyət

qabiliyyətinə malik olmasının əsasları haqqında danışılır. Qeyd edilir ki, hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə tam mənada vətəndaş və (dini) icmanın yetkinlik yaşına çatmış və başqa bir şəxsin patriarxal və ya qəyyumluq hakimiyyəti altında olmayan hər hansı bir üzvü malik ola bilər.

Hüquq və fəaliyyətinin məcmusu yalnız insanın azad vəziyyəti ilə deyil, həm də onun hər hansı ailə icmasına məxsusluğunda da özünü büruzə verirdi. Bu baxımdan Qanunnamə iki yaş kateqoriyasını - yetkinlik yaşına çatmışları və yetkinlik yaşına çatmamışları ön plana çəkir. Yetkinlik yaşı istər kişi, istərsə də qadın cinsindən olan şəxslər üçün 15 yaşından etibarən başlayırdı. Kişi cinsindən olan şəxs yetkinlik yaşına çatmaqla nikaha daxil olmaq hüququ qazanır ki, bununla da yeni ailə yaratmaqla və ata hakimiyyətinin altından çıxmaqla, o özü ailə başçısı kimi ata evində yaşamasından, yaxud müstəqil pay almasından asılı olmayaraq hüquqi cəhətdən müstəqil şəxs hesab edilirdi.

«Matikan»ın kitablarının bir çoxu mülki-hüquqi məsələləri əhatə edir. Burada, xüsusi hüquq, ailə hüququ, mülkiyyət hüququ, ticarət münasibətləri və əməliyyatları, məhkəmə prinsipləri və işlərə baxılması qaydaları və s. haqqında müddəaları çoxluq təşkil edir. Qanunnamənin bizə tanış olan hissələrində toplanan hüquqi kazuslar və onların həlli qaydaları, başlıca olaraq, mülki hüquq sahəsini əhatə edir. Bununla yanaşı, digər hüquq sahələrinə aid normalar da burada öz əksini tapmışdır.

Qanunnamədə mühakimə icraatı ilə sıx əlaqədə olan və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərini təşkil edən məsələlərdə inzibati hüquqa aid olan müəyyən məlumatlar da göstərilir. Bu da hakimlər üçün təcrübi vəsait qismində tərtib edilmiş hüquqi toplunun mahiyyəti baxımından çox təbii bir hal idi.

Atropatenadan fərqli olaraq, Albaniyada xristianlıq yayıldıqdan sonra, bu dinin əsaslarına söykənən mənbələr də meydana çıxmağa başlayır. Albaniya ərazisində ən mühüm yazılı hüquq mənbələrindən biri də Aquen kanonları idi. Bu yazılı hüquqi abidə Aquen adlanan yerdə - V əsrdə Alban padşahı III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aquen məclisinin (yığıncağın keçirilmə vaxtı 13 Martın günü 487/488-ci il yanvarın 26-na düşür) kanonik qərarlarından (kilsə qaydaları) ibarətdir.

Vaçaqanın bu yığıncağı çağırmasında məqsədi, bir tərəfdən kilsə, digər tərəfdən əsilzadələr və qara camaat arasındakı çəkişmələri həll etmək idi. Elə əsilzadələr və qara camaat bu yığıncağın çağırılmasına və «Kilsə qərarları»nın qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.

Aquen (Aluen) kanonları - böyük əhəmiyyəti olan bir abidədir, müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətlərinin əks etdirildiyi erkən orta əsrlər Albaniyasının yeganə qorunub saxlanılmış hüquqi-tarixi sənədidir. Aquen kanonları - Alban cəmiyyəti haqqında, dünyəvi və kilsə iyerarxiyası haqqında, Alban əyanlarının hüquqi vəziyyəti haqqında, torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadənin formaları barədə, istismarın formaları və icma idarəçiliyi haqqında qiymətli, çoxcəhətli məlumat verən bir mənbədir. Bu kanonlar dövlət və ailə hüququ sahəsində bir sıra normalar müəyyən edib yeni hüquq münasibətlərini özündə əks etdirir. Bunlar da Albaniyada feodal münasibətlərinin sonrakı inkişafına təkan verən amillərdən idi.

Aquen kanonlarının qəbul edilməsi ərəfəsində Albaniyada, qonşu xristian dövlətlərində olduğu kimi, kilsənin mənafe və ehtiyaclarını ifadə edən köçürmə və oricinal kanonik normalar, İncilin (Bibliyanın) hüquq normaları ilə birlikdə tərcüməsi, bütün xristianlar üçün məcburi qüvvəyə malik olan dünyanın iri kilsələrinin kanonik qaydaları mövcud idi.

Sadalanan kilsə məcəllələrinin, kanonik normaların Aquen kanonlarının meydana çıxmasına müəyyən təsiri olmuşdu. Bu kanonların meydana çıxmasının zəruriliyi, həm də, Albaniyada ictimai münasibətlərin daxili inkişafı nəticəsində üzə çıxmışdır. Aquen kanonlarının tədqiq edilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onlar erkən orta əsrlər Şərqinin hüquqi məsələlərinin son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Aquen məclisi tərəfindən hazırlanmış və qəbul edilmiş kanoniki nizamnamə girişdən və iyirmi bir maddədən ibarətdir.

Giriş hissəsində məclisin çağırılma səbəbləri barədə danışılır. Aquen kanonlarını şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

1) Ruhanilərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən kanonlar. 1, 2, 6, 7, 9, 15 və 16-cı maddələri əhatə edən normalarda kilsə xidmətçilərinin qarşılıqlı münasibətləri, klirin hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir. 1-ci maddəyə müvafiq olaraq, kənd dini xidmətçiləri, iyerənlər ildə iki dəfə yepiskopun yanına gəlməli və ona hədiyyələr gətirməli idilər. Keşiş və dyakona münasibətdə də analoci müddəə nəzərdə tutulurdu. Bu də özlüyündə kilsə iyerarxiyasının əsasını qoyurdu.

Albaniya ruhanilərin əhalidən əldə etdikləri gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə 7-ci və 9-cu maddələrdə kilsə xidmətçiləri ilə dindarların sayının müqayisəsi

nəzərdə tutulurdu. Belə ki, kilsə xadimlərinin normal fəaliyyəti üçün, onlarla dindarların sayı arasında bir mütənasiblik olmalı idi.

6, 15 və 16-cı maddələrdə müəyyən pozuntulara yol vermiş kilsə xidmətçiləri üçün cəzalar nəzərdə tutulurdu. Belə ki, məsələn, ki 6-cı maddədə rahiblik edənin qaydalara və əxlaqa zidd hər hansı hərəkətə yol verdiyi halda, onun monastırdan qovulması və ona məxsus torpaq sahəsinin kilsənin ixtiyarına verilməsi nəzərdə tutulurdu. 15-ci maddəyə müvafiq olaraq, yerli dini xidmətçi hər hansı əməli törədərək, təqsirini boynuna alsaydı, yepiskop onu günahlarını yumaq üçün çöllüyə göndərir, təqsirini etiraf etmədiyi təqdirdə, onu mühakimə edir və kənddən qovurdular.

2) Ruhanilərlə əyanlar arasındakı münasibətləri tənzim edən kanonlar. Feodalların - azatların özbaşınalığını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdıran və ruhanilərin hüquqlarını genişləndirən müddəalar 3, 17, 18, 20 və 21-ci kanonlarda müəyyənləşdirilmişdi.

3) Ruhanilərlə sadə camaat arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizamlayan kanonlar. Həmin münasibətləri özündə ehtiva edən normaların ifadə olduğu 3, 4, 5, 17, 18 və 19-cu maddələrdə başlıca diqqət kilsə xadimlərinin maddi təminatına yönəldilmişdir. Bu kanonlarda kilsənin nəfəsinə əhalidən yığılan əsas vergilərin növləri və məbləğləri müəyyən edilirdi. Bilavasitə, həmin normalarla vergi ödəyən əhalinin üç qrupa bölünməsi və hər bir silkin nümayəndələri üçün vergilərin ayrıca məbləği nəzərdə tutulmuşdu.

4) Sırf hüquqi xarakterə malik olan kanonlar, ailə-nikah münasibətlərinə (ailə hüququna) aid olan normalar 10 və 11-ci maddələrdə, cinayət hüquq normaları isə 8, 11, 12, 13 və 14-cü maddələrdə əks etdirilmişdir.

Göründüyü kimi, Aquen kanonları dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə, azatların hökmranlığının məhdudlaşmasına, vergi daşıyıcıları olan sadə camaatın mülki əyanlarla və ruhanilərlə münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəldilmişdir. Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanılması naminə, habelə düşmən qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədilə kanonlar bütün zümrələrin dini nöqtəyi-nəzərdən birləşməsi üçün tədbirlər nəzərdə tuturdu.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş və tətbiq edilən hüquqi mənbələr hüququn ayn-ayn sahələri ilə bağlı olan normaları özündə birləşdirirdi. Həmin hüquqi sənədlərdə - qanunlarda əks etdirilmiş normaların sahələr üzrə sistemləşdirilməsi, onların mahiyyətinin hüquqi cəhətdən daha dərinlən dərk edilməsi baxımından mühüm rola malikdir.

Mülki hüquq. Aqnen kanonlarında mülki hüquq normalan çox az əks etdirilmişdir. Bu onunla izah olunur ki, mülki münasibətlər Albaniyada başlıca olaraq adət hüququ ilə və Sasanilər dövlətində qüvvədə olan müxtəlif hüquqi aktlarla nizamlanırdı. Kanonlarda dövlət mülkiyyətini, kilsə mülkiyyətini, xüsusi mülkiyyəti və şərti (törəmə) mülkiyyəti xarakterizə edən bəzi məsələlərə rast gəlinir. Belə ki, kilsələr Albaniya ərazisində IV əsrdən başlayaraq yaranmalarına baxmayaraq, qısa bir zamanda böyük əmlak mülkiyyətçilərinə çevrilmiş və bununla da, kilsə mülkiyyəti ayrıca bir mülkiyyət növü kimi formalaşmışdı.

Bununla əlaqədar, kanonlarda hər bir azad şəxs, yaxud kənd əhlinin, ya da əsilzadələrin öz ölənlərini yad etmək üçün bir il ərzində ibadət etməklə yanaşı, kilsəyə müvafiq nəzir vermələrini, kəndlinin pəhriz vaxtı ət yediyi halda, kilsənin kəndxuda vasitəsilə kəndlinin öküzünü əlindən alaraq keşişə verməsini, azad əhali tərəflidən kilsəyə verdiyi vergilərin, digər kilsə gəlirlərinin bütöv kilsə camaatını birləşdirən baş kilsəyə verilməsini nəzərdə tutan müddəalar bu mülkiyyət formasının daha da genişlənməsi ilə nəticələnmişdi.

«Min məhkəmə qərarları kitabı»nda – «Matikan»da mülki-hüquqi normalar, xüsusilə əmlak münasibətləri, mülkiyyət hüququ, ayrı-ayrı müqavilə növləri və öhdəlik hüququ geniş əks etdirilmişdir.

Qanunnamədə mülkiyyət hüququndan bəhs edilərkən mülkiyyətin formaları arasında xüsusi mülkiyyətin, ailə mülkiyyətinin olması qeyd edilir. Ümumiyyətlə, burada əşya (əmlak) üzərində hüquqi sahibliyin əldə edilməsinin bir sıra əsasları müəyyən edilmişdir:

- 1) irsən keçmə yolu ilə;
- 2) sahiblik hüquqlarının leqal qaydada başqasına keçirilməsi ilə (ötürülmələr, imtinalar);
- 3) şəxsi-hüquqi bağışlamalardan, xüsusilə öhdəliklər üzrə, nümayəndəlik üzrə bağışlamalardan, habelə icarə müqavilələrindən meydana çıxan hüquqlar üzrə;
- 4) ictimai-hüquqi əsaslar üzrə (məsələn, dövlətə məxsus olan torpaq sahəsi ilə – xidmətə görə – şərti sahiblik). Əlbəttə ki, əşyaya hüququn hər hansı şəkildə ötürülməsi və yaxud əldə edilməsi zamanı əşyanı verən və əldə edən şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti məsələsi ortaya çıxırdı.

Əşya hüququnun başqasına ötürülməsinin zəruri şərtləri kimi iki hal nəzərdə tutulurdu:

a) iki şəxsin – başqa şəxsin xeyrinə özünün əşyaya olan hüququndan tamamilə və ya qismən imtina edən şəxsin və əşyanı qəbul edən şəxsin iradələrinin ifadəçindən olması;

b) əşyaya olan hüququ başqasına ötürən şəxsin əşya üzərində sərəncam vermə hüququnun, onu əldə edən şəxsə isə məlum dərəcədə əmlak hüquq qabiliyyətinin olması (əldə edə bilmə hüququ).

Əmlakı yetkinlik yaşına çatmamış, azad doğulmuş şəxs də əldə etmək hüququna malik idi, lakin əşyanı hələ anadan olmamışlara (əyni ana bətnində olanlara) da ötürmək olardı. Digər tərəfdən, əşyanın verilməsi, onu verənin ailə üzvlərini çətin maddi vəziyyətə salırsa, onları yaşamaqdan məhrum edirsə, etibarsız hesab edilirdi və yaxud əmlak digər vərəsələrin də payına daxildirsə, özgəninkiləşdirilə bilməzdi.

İrsən keçmə yolu ilə əmlak üzərində sahibliyin əldə edilməsi ilk növbədə, vəsiyyətnamə vasitəsilə həyata keçirilirdi. Vəsiyyət edən təkə kişi, ailə başçısı deyil, həm də ev sahibəsi, qadın (hətta öz ərinin sağlığı zamanı) da ola bilərdi. Hüququn başqasına müəyyən şərtlərlə Keçirilməsindən fərqli olaraq, vəsiyyət üzrə sərəncam bir tərəfli aktdır ki, onun da qüvvəyə minməsi üçün miras əmlakı vəsiyyətnamə üzrə əldə edən şəxs tərəfindən bəyənilməsi və qəbul edilməsi haqqında bəyanatın verilməsi tələb olunmur.

Həmin dövrdə vəsiyyətnamə vəsiyyət edənin mirzəyə və ya digər məmura şahidlərin yanında diqtə etdiyi, hökmən yazılı şəkildə tərtib edilən bir sənəd idi. Belə ki, baş kahin Aturpatın vəsiyyətnaməsində qeyd edilir ki, həmin sənəd vəsiyyət edənin (sözlərinə) şifahi bəyanatına əsasən yazılmışdır.

Hüquqi sahibliyi xarakterizə edən əşya hüquqlarının əldə edilməsinin bir sıra digər əsasları - depozit, servitutlar, icarə əsasında əldə edilməsi barədə Qanunnamənin ayrı-ayrı fəsilərində məlumat verilir. Qeyd edilir ki, depozit, yəni hər hansı əmlakın müəyyən müddətə saxlanılmağa verilməsi iki tərəfin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilirdi. Bu halda tərəflərdən birinin tələbi ilə razılaşmanın bağlanmasından üç gün müddətində bağlaşmadan imtina etmək hüququ da mövcud idi; yəni razılaşma əldə edildikdən 3 gün sonra hüquqi qüvvəyə malik olurdu.

«Matikan»da ailə əmlakı (kollektiv mülkiyyət) və vərəsəlik qanunu geniş işıqlandırılır. Varisliyin təmin edilməsi, yəni sturluq, ailə başçısının əmlakının, əmlak üzərində hüquq və vəzifələrinin transmissiyası, vərəsənin müəyyən edilməsi və təmin edilməsi məsələlərini əhatə edir. Sturluq bəzi mənbələrdə övladlığa götürmə, qəyyumluq və s. kimi mənalarda işlədilsə də, Qanunnamədə varisliyin təmin edilməsi mənasında işlədilir.

Sturlar həm kişilər, həm də qadınlar ola bilərdilər, lakin onlar hökmən zərdüşt dininə etiqad edənlər olmalıydılar. Bundan başqa, azad, hüquq qabiliyyətli və nəsil artırmaq qabiliyyətinə malik olmalıydılar. Stur qismində, hələ anadan olmayanları da təyin etmək olardı. Qadınlar yalnız bir şəxsin sturluğu hüququna malik idilərsə, kişi cinsindən olanlar isə eyni zamanda bir neçə şəxsin sturu ola bilərdilər.

Alqı-satqı müqaviləsi də bu dövrdə geniş yayılmış əqdlərdən bir idi. Alqı-satqının zəruri şərtləri, bir tərəfdən, satıcının zəruri hüquq qabiliyyətinin və əqdin razılaşıdırılmış obyektinə münasibətdə müvafiq əmlak hüququnun olması, digər tərəfdən – alıcının həm zəruri, həm də sonradan qazanılan hüquq qabiliyyətinin (ikinci halda – fəaliyyət qabiliyyətinin) olması idi.

Borc haqqında müqavilənin yerinə yetirilməsinin təminat formaları Qanunnamədə aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir: a) borclu tərəfindən girov qoyulması; b) zaminlik; c) borcun vaxtında ödənilməməsi ilə əlaqədar faizlərin artması; ç) konvensial cərimənin stipulyasiyası; d) borc müqaviləsinə stipulyasiyanın, yəni borclu tərəfindən borcun ödənilməməsi təqdirində onun əmlakından kreditorun seçimi üzrə və borcun məbləğinə bərabər qiymətdə hər hansı əşyanın verilməsi ilə kreditorun tələbinin təmin edilməsini nəzərdə tutan şərtin daxil edilməsi. Qanunnamə borc vermənin növlərini - faizsiz borc (borc-ipoteka, borc-depozit), faizli borc (borc-antixrez) və dəniz və karvan ticarəti məqsədilə riskli kreditlər kimi növlərini müəyyən edir.

Öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təminat qaydalarından biri də, zaminliklə yanaşı, kreditorun hüququnu təmin etməklə, borc müqaviləsinə müşayiət edən girov müqaviləsi idi. Bu dövrdə girov müqaviləsi bağlanılmasa da, borclu öz öhdəliyinə görə şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırdı. Bununla belə, əksər hallarda borcun məbləğindən asılı olaraq girov müqaviləsi də bağlanılırdı.

Girovun predmeti həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak ola bilərdi. Girovun qiymətinin əşyanın girova verilməsini zamanı elan edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu dövrdə borclunun özü tərəfindən bəyanat yarandıqda, girovun qiymətinin hesablanması məhkəmədə hakimin qərarı əsasında aparılırdı. Borcun müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməməsi kreditora girovun hesabına öz tələbini təmin etmək hüququnu verirdi, əksinə borcun tam ödənilməsi girov müqaviləsinin ləğvinə səbəb olurdu.

Ailə hüququ. Ailə-nikah münasibətlərinin tənzim edilməsi sahəsində baxılan dövrdə çoxsaylı normalar mövcud idi. «Matikan»ın tərkib hissələrindən biri də ailə və nikah

məsələlərindən bəhs edən kitabdır. Bu fəsildə nikahın müxtəlif formalarının yaranması, ər və arvadın ümumi mülkiyyəti, onlardan hər hansı birinin vəfatı zamanı əmlakın irsi qaydada keçməsi, uşaqların hüquqi vəziyyəti, qəyyumluq və himayədarlıq məsələləri, övladlığa götürmə və onun hüquqi məsələləri barədə göstərişlər öz əksini tapmışdır.

Nikahın müxtəlif formaları mövcud idi ki, onlardan da hüquqi cəhətdən ən tam forma «patikşayih» hesab edilirdi. Bu forma qadının öz atasının və ya qəyyumunun himayəsi altından çıxaraq və öz əvvəlki evindəki yerini itirərək, ərinin ailəsinə daxil olmağını, onun himayəsinə və ya ərinin atası sağ idisə, qayınatasının himayəsinə keçməsinə nəzərdə tuturdu. Belə nikahdan olan uşaqlar qanuni övladlar hesab edilir və varisliyin bütün xətləri üzrə öz atalarının vərəsələri hesab edilirdilər.

Nikahın bağlanması zamanı hər iki tərəf öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürürdü. Belə ki, kişi öz qadını ilə tam hüquqlu həyat yoldaşı və öz evinin sahibəsi kimi rəftar etməyi və ondan doğulan uşaqları özünün qanuni övladları hesab etməyi öz üzərinə götürür, qadın isə öz vəzifələrini layiqincə icra edəcəyinə və ərinin hökmranlığına tabe olacağına söz verirdi.

İstər kişilər, istərsə də qadınlar nikaha daxil olaq üçün 15 yaşına çatmalıydılar və bu zaman onların razılığı da tələb olunurdu. Belə ki, ata öz qızını onun iradəsi əleyhinə başqasının qəyyumluğuna vermək hüququna malik olsa da, onu zorla ərə vermək hüququna malik deyildi. Ata vəfat etdikdə, qızı ərə vermək vəzifəsi onun böyük qardaşının və ya qəyyumunun üzərinə qoyulurdu. Qızın anasının da nikaha razılığı tələb olunurdu.

Nikah müqaviləsi bağlanan zaman cehizin məbləğinin müəyyən edilməsi əhəmiyyət kəsb edirdi. Adətən, bu məbləğ qızın ata əmlakındakı şəxsi miras payına bərabər olaraq müəyyən edilirdi. Ona görə ki, qız nikaha daxil olduqdan sonra öz ailəsinin vərəsələri sırasından çıxarılırdı. Oğlan tərəfi isə öz növbəsində qız tərəfinə məbləği əvvəlcədən razılaşdırılmış başlıq verməli idi.

Qanunnamədə ailə başçısının öz ailə üzvlərini - oğlunu yetkinlik yaşına çatanaqədək, qızını ərə verənədək, tam nikahda olan I arvadını isə ömürlük saxlamaq vəzifələri nəzərdə tutulurdu. Qadınlar, çox zaman hüququn subyekt deyil, obyekt qismində çıxış edirdilər. Qız kimi atalarına, qadın kimi ərələrinə tabe idilər. Qadının və ya uşaqların aldıqları hədiyyələr və yaxud onların özləri üçün əldə etdikləri bütün əşyalar ev sahibinə - kişiyyə məxsus idi.

Boşanma zamanı qadına yalnız onun ata evindən gətirdiyi cehiz qalırdı, nikah dövründə əldə edilmiş əmlak isə kişiyyə çatmalı idi. Ata öz uşaqlarını qova və yaxud onları qul kimi sata bilərdi. Lakin getdikcə bu hüquqi göstərişlər əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyir və qadınlar cəmiyyətdə kifayət qədər müstəqillik əldə edirlər. Hər halda, bu müstəqillik imkanlı təbəqələrə mənsub olan qadınların vəziyyətində əks olunurdu.

Bu dövrdə kişinin neçə qadına evlənməsi üçün say məhdudiyyəti yox idi və başlıca olaraq onun maddi vəziyyətindən asılı idi. Bununla əlaqədar cəmiyyətin imkanlı təbəqələri içərisində poliqamiyanın, imkansız təbəqələri arasında isə monoqamiyanın olduğunu güman etmək olar.

Varlı ailələrdə birinci arvad böyük qadın sayılır və digər arvadlar ona tabe olaraq, onun köməkçiləri funksiyalarını yerinə yetirir, evdə zəruri işləri görürdülər. Böyük qadının ev təsərrüfatını aparmasına, uşaqların tərbiyəsinə nəzarət etməsinə, öz əri və oğlanları ilə danışıqlar aparmaq hüququna malik olmasına baxmayaraq, ailə əmlakını idarə etmək hüququ yox idi. Belə hüquq yalnız ailənin kişisinə məxsus idi. Yəni, qanuni baxımdan, nəinki ikinci arvadlar, hətta böyük qadın belə, hüquq subyektliliyinə malik deyildi.

Nikahın digər bir forması olan «çakarih» - dul qadının öz mərhum ərinin qohumu, əksər hallarda isə qardaşı ilə nikah bağlamasını və ərinin qardaşının himayəsinə keçməsinə nəzərdə tuturdu. Bu ittifaqdan doğulmuş oğlan uşağı, həm də, qadının əvvəlki, tam hüquqlu nikahda (patikşayih) olduğu mərhum ərinin oğlu və varisi hesab olunurdu.

Həmin dövrdə «epikler» ilə, yəni qardaşları olmadığı halda atasının varisi hesab edilən qızla bağlanılan nikaha (üzərinə varisliyin təmin edilməsi vəzifəsi qoyulmuş qız və yaxud bacı tam hüquqlu nikaha deyil, yalnız ata və ya qəyyumun razılığı ilə «sine manu» adlanan nikaha, adətən, qohumla nikaha daxil ola bilərdi); 15 yaşına çatmış qızın öz istəyi ilə, ya atasının öz borcunu yerinə yetirərək onu ərə vermədiyi halda, ya da müəyyən şəxsə ərə getməsinə icazə vermədiyi halda, həmin şəxslə bağladığı nikah («baqaspan») formasına; qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən müddətə, müvəqqəti bağlanılan nikaha və digər nikah formalarına da təsadüf edilirdi.

Nikahın pozulması hər hansı tərəfin təşəbbüsü ilə, lakin hökmən ər-arvadın hər ikisinin razılığı ilə mümkün idi. Boşama üçün iki halda qadının razılığı tələb olunmurdu:

1) əgər o, ərə tabe olmamaqda, cadugərlikdə və dini xarakterli günahlarda təqsirləndirilirdisə;

2) qadının nikaha daxil olduqdan sonra 10 il ərzində uşağı olmadığı halda.

Nikahın pozulması da nikahın bağlanması kimi, açıq şəraitdə və rəsmi olaraq keçirilirdi və kişinin bəyanatı, habelə qadının təsdiqedicisi ərizəsi əsasında hüquqi qüvvəyə malik olan boşanma sənədi tərtib edilirdi.

Ailə başçısının vəfatı ilə əlaqədar, ailədə vəfat etmişin arvadı, qızı və yetkinlik yaşına çatmamış oğlu qaldığı təqdirdə, sadalanan şəxslərin və onların əmlakının himayə edilməsi məqsədilə qəyyumlar («sardarlar») təyin edilirdilər. Ailənin qəyyumsuz saxlanması ağır cinayət hesab edilirdi.

Qəyyumlar xarakterinə görə üç qrupa bölünürdülər: 1) «təbii» qəyyumluq vəfat etmiş şəxsin tam hüquqlu nikahdan doğulmuş yetkinlik yaşında olan oğlunun öz atasının ailəsi - özünün azyaşlı qardaşları, ərdə olmayan bacıları, habelə dul qalmış anası üzərində qəyyumluq vəzifəsini aparmaq hüququnu nəzərdə tuturdu; 2) ailə başçısının öz sağlığında «vəsiyyətnamə üzrə müəyyən etdiyi» qəyyumluq; 3) «təyin edilmə üzrə» qəyyumluq ailə başçısının vəfatından sonra, yetkinlik yaşına çatmış oğlu və ya vəsiyyətnamə üzrə qəyyumu olmadıqda onun tam hüquq qabiliyyətli yaxın qohumlarından («aqnat») birinin üzərinə başsız qalmış ailəyə qəyyumluq etmək vəzifəsini qoymağı ehtiva edir. Əvvəlki iki növ qəyyumdan fərqli olaraq təyin edilən qəyyumlar öz qəyyumluq hüquqlarını digər şəxslərə vermək hüququna malik deyildilər.

Atropatenada olduğu kimi, Albaniyanın ərazisində də, yuxarıda qeyd edilən ailə hüququ normaları müəyyən dərəcədə hüquqi qüvvəyə malik idilər. Albaniyada xristianlığın hakim dinə çevrildiyi vaxtdan etibarən, burada qəbul edilən xristian kanonik qərarları, xüsusilə Aquen kanonları bir sıra digər normalarla yanaşı, ailə-nikah hüququna dair müəyyən normaları özündə əks etdirmişdi. Belə ki, kanonların qəbul edilməsinə qədər, Albaniyada ayrı-ayrı hallarda yaxın qohumlar arasında nikahın bağlanmasına təsadüf edilirdisə, kanonlar (10-cu kanon) üç qohumluq dərəcəsindən olan qohumlarla və vəfat etmiş qardaşın arvadı ilə evlənməyi qadağan edir, yalnız qohumluğun dördüncü dərəcəsindən başlayaraq tərəflər arasında nikahın bağlanmasına icazə verirdi.

Kanonlar yaxın qohumlar arasında nikahın bağlanmasını qəti olaraq qadağan etsə də, buna görə konkret cəza müəyyən etmirdi. Bu dövrdə Albaniyada qadınları səbəbsiz buraxıb getmə və nikahsız qadınla yaşama, yəni zinakarlıq ağır cinayət kimi qiymətləndirilir və həmin hərəkətlərə görə cəzasına məhkum edilirdilər.

Cinayət hüququ. Atropatena və Albaniyanın ərazisində qüvvədə olan və tətbiq edilən bütün hüquqi sənədlərdə cinayət hüququ ilə bağlı normalar öz əksini tapmışdı. «Matikan»da əks etdirilmiş bütün deliktlər aşağıdakı əsas qruplara bölünürlər:

- 1) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
- 2) əmlak hüquqlarına münasibətdə meydana çıxan cinayətlər;
- 3) dini və etik normalara qarşı yönələn əməllər;
- 4) öhdəliklə bağlı sazişlərlə əlaqədar yaranan hüquq pozuntuları;
- 5) məhkəmə cinayətləri;
- 6) vəzifə cinayətləri.

Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin mahiyyətini açarkən «Matikan» Avestaya istinad edir. Belə ki, Qanunnamədə ağır cinayətin, xüsusilə adamöldürmənin baş verməsi zamanı məhkəmə tərəfindən təqsirkarın başının kəsilməsi yolu ilə ölüm cəzasına məhkum edilməsi nəzərdə tutulur ki, bu barədə Avestada da ətraflı danışılır.

«Matikan»da ağır bədən xəsarətinin yetirilməsinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normalar vardır. Anlaqsızlıq vəziyyəti cinayət məsuliyyətini aradan qaldırmırdı. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə baxılması zamanı əməlin qabaqcadan düşünülmüş və ya düşünülməmiş şəkildə edilməsi nəzərə alınır.

Qanunnamədə oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, yalan ifadələr vermə, stur vəzifələrindən yayınma, qadının zorla birgə yaşamağa məcbur edilməsi, hədə-qorxu, zor tətbiq etmə, hücum və s. kimi anlayışlar müxtəlif deliktlərlə bağlı işlədilirdi.

Dini və etik normalara qarşı yönələn əməllər tanrıya qarşı bəd əməlləri, hakimiyyət və onun nümayəndələri əleyhinə törədilən cinayətləri, din əleyhinə çıxışlar etməyi, biddətçiliyi, cadugərliyi və s. əhatə edirdi. Hakimiyyət dairələri və rəsmi din tərəfindən manilik və məzdəkilik kimi təlimlər də ağır dövləti və dini cinayətlər hesab edilmiş və onların yaradıcıları, ayrı-ayrı nümayəndələri tutularaq edam edilmişdilər.

Bəzi sasani hökmdarlarının, xüsusilə II Şapurun hökmranlığı dövründə Albaniyada xristianlıq dini və dövləti cinayət kimi, təqib edilmişdi. 485-ci ildə xalq kütlələrinin təzyiqi ilə dini etiqad azadlığının müəyyən edilməsi barədə hökmdar Valarşla razılıq əldə edilmiş və xristianlara zorla zərdüştiliyin qəbul etdirilməsinə son qoyulmuşdu. Zərdüştilərin xristianlığı qəbul etməsi isə cinayət hesab edilirdi.

Məhkəmə xətalarına yalandan and içilməsi, yalan ifadə verilməsi, sübutları təqdim etməkdən imtina edilməsi, rüsumların artıq məbləğdə tutulması və s. kimi qeyri-qanuni

əməllər daxil idi. R Vəzifə cinayətləri də öz xarakterinə görə müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Burada hökmdarın mövqeyi ilə razılaşmayan məmurların əməllərindən tutmuş məhbusun həbsxanadan qaçmasına görə öz vəzifəsinə səhlənkarlıqla yanaşmış həbsxana rəisinin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olmuş hallara qədər müxtəlif vəzifələri tutan məmurların qeyri-qanuni hərəkətləri vəzifə cinayətlərinin əsasını təşkil edirdi.

Baxılan dövrdə hərbi cinayətlərə də rast gəlinirdi. Belə ki, bir çox hallarda ordu sərkərdələri və zabitləri qorxaqlıqda, döyüşçülərin şaha qarşı çıxışlarında, fərariyyətdə təqsirləndirilərək müxtəlif cəzalara, əksər halda ölüm cəzasına məhkum edilirdilər.

Törədilmiş cinayət əməllərinə görə Qanunnamədə aşağıdakı cəzaların verilməsi nəzərdə tutulurdu:

- a) fiziki cəzalar;
- b) əmlak ödəməklə (verməklə) təqsirin yuyulması;
- c) əvəzli işləmə (cəza qismində əkin-tarla işlərinə məcbur edilməsi);
- ç) həbsxanaya salınma;
- d) cəmiyyətdən (icmadan) qovulma, yəni vətəndaşlığın və mülki hüquq qabiliyyətinin itirilməsi;
- e) ölüm cəzası.

Ağır cinayət haqqında hökm müxtəlif deliktlər üzrə – ailəni himayəsiz saxlamağa görə; adam öldürməyə görə; sturluq vəzifələrindən yayınmağa görə; habelə, cadugərliklə, dinsizliklə və s. ilə əlaqədar çıxarıldı. Bir sıra hallarda məhkum edilən şəxsin əmlakının müsadirəsi, bu yerin itilməsi ilə yanaşı, onun ailədə (həm də, icma içərisində) yerinin itirilməsi, bu yerin itirilməsi ilə bağlı onun hüquq və vəzifələrindən (məs, sturluq, qəyyumluq, atalıq, ər və ya arvadın və s.) məhrum edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Albaniyada cinayət hüququna aid olan məsələlər kilsə yığıncağının qərarlarında – kanonlarda da öz əksini tapmışdı. İctimai münasibətlərin geniş dairəsini tənzim edən cinayət hüquq normalarının ifadə olunduğu əməlləri kanonlar üzrə üç növə bölmək olar:

- 1) din (dövlət) və ictimai qaydalar əleyhinə olan cinayətlər;
- 2) mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
- 3) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər.

Birinci qrup cinayətlərə qadını səbəbsiz boşama, başqa qadınla kəbinsiz yaşama (zinakarlıq), vəfat etmiş şəxs üçün ağı demək, ölmüş heyvan ətim yemək, dini pəhriz qaydalarını pozmaq, cadugərlərə müraciət etmək və s. kimi əməllər daxil idi.

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə rahiblik edən şəxs tərəfindən monastra aid olan hər hansı bir əşyanın oğurlanması, mənimsənilməsi və ya müəyyən məqsədlər üçün israf edilməsi aid idi. Belə 11 Aquen kanonlarının 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, əgər rahib tərəfindən belə əməllərə yol verilərdisə, o zaman onu monastırdan qovmaq və kilsənin xeyrinə onun torpaq sahəsini müsadirə etmək lazımdır.

Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər xəsarət yetirmə, adamöldürmə, dava-dalaş və s. kimi əməlləri əhatə edirdi. Kanonda qeyd edilən «kim hər hansı bir insanı öldürsə o, öldürüləcəkdir» müddəası Bibliyadakı müvafiq ifadəyə istinadən qəbul edilmişdir. Lakin bir çox hallarda maddələrdə nəzərdə tutulan hüquq pozuntularına görə konkret sanksiya müəyyən edilməmişdi. Məsələn, 8-ci kanonda qeyd edilir ki, «dava-dalaş salan» və ya «qan tökən» şəxs (xristian) yepiskopun yanına gətirilməli və qanuna müvafiq olaraq cəzalandırılmalıdır.

Kanonlar obyektiv cəhətdən, əsasən hərəkətlə edilən cinayətləri nəzərdə tuturdu. Lakin bir halda - bazar günü işləyib kilsəyə getməmə formasında hərəkətsizlik cinayət kimi qiymətləndirilirdi, cinayət əməllərinin subyektiv cəhətdən, əksər nallarda, qəsdən törədilməsi qeyd edilirdi. Ayn-ayn maddələrdə cinayətlərin xüsusi subyektivi kimi din xadimləri göstərilirdi.

Təqsirin etiraf edilməsi yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilirdi. Belə ki, 15-ci maddəyə müvafiq olaraq, yerli dini xidmətçinin hər hansı hüquq pozuntusuna yol verdiyi aşkar edilərdisə, həmin şəxsin öz təqsirini boynuna alması yepiskopun onu öz günahını tövbə etməklə yumaq üçün çöllüyə göndərməsi, təqsirini etiraf etməməsi isə onun mühakimə edilməsi və kənddən qovulması və nəticələnirdi. 16-cı maddədə də analoci qaydada təqsirkarın tövbə etməklə cəzadan azad edilə bilməsi nəzərə tutulurdu.

Kilsə yığıncağının qərarları cəzaların sistemini aşağıdakı kimi müəyyən edirdi: 1) ölüm cəzası; 2) kənddən və ya əyalətdən qovma; 3) monastırdan qovma; 4) torpaq sahəsinin müsadirə edilməsi; 5) kilsə rütbələrindən və ya digər hüquqlardan məhrum edilməsi; 6) tövbə etmə yolu ilə günahın yuyulması üçün çöllüyə göndərmə (təqsirini etiraf etdiyi hallarda); 7) xristian dini qanunlarında nəzərdə tutulan, eləcə də, keşiş və ya yepiskop tərəfindən müəyyən edilən digər cəzalar.

Göründüyü kimi, cəza sistemində həm dini, həm qanunlara uyğun cəzalar yer tuturdu. Onlardan bəziləri – torpaq payının kilsənin xeyrinə alınması, kənddən qovma kimi cəzalar əlavə cəza kimi də təyin edilirdi. Müddəaların əksəriyyətində sanksiyalar blanket

xarakterlidir, onların çoxunda «qanuna uyğun»lar nəzərdə tutulmuşdur. Bir sıra maddələrdə - 6,11,15 və 16- maddələrdə isə cəzalar bilavasitə müəyyən edilmişdir.

Məhkəmə və proses. Aquen kanonlarında mühakimə icraatına normalar da əks etdirilmişdir. Yuxarıda, Albaniyanın məhkəmə sistemindən danışarkən, qeyd etmişdik ki, burada iki növ məhkəmə - kilsə məhkəməsi və saray məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi.

Həmin məhkəmələrin işlərə baxılması üzrə aidiyyat məsələsi kanonlarda dəqiq müəyyən edilmişdi. Belə ki, oğurluq, ölü heyvan əti yemək, dini pəhriz qaydalarını pozmaq, bazar günü işləyib kilsəyə getməmək, keşişə böhtan atmaqla bağlı olan, həmçinin, keşişlərin özlərinin törətdikləri cinayət işlərinə keşiş və yepiskop məhkəmələrində, qalan bütün cinayət işləri isə hökmdarın özünün başçılıq etdiyi saray məhkəməsində baxılırdı.

Kanonların məzmunundan bəlli olur ki, mühakimə icraatı açıq şəkildə və çəkişmə şəraitində keçirilirdi. Bununla yanaşı, proses zamanı müxtəlif işgəncələrin tətbiqi də istisna edilmirdi. Əsas sübut növü qismində şəxsi etiraf və ya şahid ifadəsi çıxış edirdi.

«Matikan»ın da məhkəmə icraatı ilə bağlı fəsillərində baxılan məsələlərin dairəsi çox genişdir. Burada Sasani hökmlər dövründə, Atropatena və Albaniyada məhkəmələrin təşkili, məhkəmə təcrübəsində rəhbər tutulan əsaslar və mühakimə icraatının ümumi prinsipləri, məhkəmə magistratları və mühakimə icraatının formaları, aparılma qaydası, məhkəmə prosesinin hazırlanması və gedişatı, məhkəmə sənədləri, prosessual hüquq qabiliyyəti və nümayəndəlik, apellyasiya vermə qaydası, məhkəmə deliktləri və s. ilə əlaqədar məsələlər əhatə edilmişdir.

Məhkəmə idarələrində iki kateqoriya hakimlər fəaliyyət göstərirdilər: kiçik və böyük hakimlər. Xarakterindən asılı olaraq iddialar ya kiçik, ya da ki, böyük (ali) hakimlər tərəfindən baxılırdı; axırıncılar, həmçinin, işə təkrar baxılması zamanı apellyasiya instansiyası qismində çıxış edirdilər. Hakimlərdən və mirzələrdən (katiblərdən) başqa, məhkəmə orqanlarının ştatına «parecvan» adlanan, məhkəmə müstəntiqi daxil idi.

Prosesin qaldırılması zəruri prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olan şəxsin məhkəməyə iddia tələbi üzrə yaxud şikayətlə müraciət etdiyi andan başlayırdı. Hər iki tərəf prosesi öz nümayəndələri vasitəsilə aparmaq hüququna malik idilər.

Məhkəmə prosesinin özünəməxsus cəhətləri var idi. Belə ki, burada məhkəmə qarşısında vətəndaşın və yadellinin bərabər olması, qulun müəyyən dərəcədə prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olması (xüsusilə onun əmlak iddiası üzrə azad vətəndaşla prosesi aparmaq hüququ), qadının məhkəmədə öz ərinin prosessual nümayəndəsi qismində və ya

iddiaçı kimi müstəqil çıxış etməsi, həmçinin şahid qismində ifadə vermək hüququ haqqında, kiçik və böyük hakimlərin kollegiyaları və apellyasiya məhkəməsi haqqında, habelə baş maqapatın (mobedin, latin və s.) məhkəmənin qərarı ləğv etmək hüququ barədə prosessual normalar fəaliyyətdə idi.

Məhkəmə prosesinin aparılması üçün müəyyən məbləğdə rüsum ödənilməli idi. Sənədlərin tərtib edilməsinə çəkilən xərclər də tərəflərin üzərinə qoyulurdu. Bütün hallarda işin aparılması üçün ödənilməli olan bu məbləğin miqdarı 95 dirhəmdən çox olmalı idi.

Hakimlər işlərə baxarkən, Qanunnamədə öz əksini tapmış hüquqi nasklardan, baş kahinlərin göstərişverici məktublarından. ən əsası isə, bu və ya digər məsələnin həlli zamanı xarakterik ifadə tərzinə malik hüquqi kazuslardan istifadə edirdilər. Qanunnamədə bu hüquqi kazuslara (məhkəmə presedentlərinə, sənəd nümunələrinə) çox geniş yer verilmişdir.

İşə baxılması zamanı qədimlərdə olduğu kimi, ordaliyadan («allahın sınağı») və and içmədən istifadə edilirdi. And içdirilmə, əsasən, ifadə verilməsi zamanı istifadə edilse də ordaliya adı qaydada prosesin aparılması zamanı qərarın qəbul edilməsi mümkün olmadıqda tətbiq edilirdi.

Məhkəmənin qərarı yazılı sənəddə öz əksini tapırdı, ağır cinayətlərin həlli zamanı isə həmin yazılı sənədə – hökmə məhkəmə iclasının protokolu da əlavə edilirdi. Bu sənəd, digər məhkəmə sənədləri ilə birlikdə saxlanması üçün məhkəmə arxivçisinə təhvil verilir, onların surətləri isə tərəflərə verilir.

Həbsxanaya salınma cəzasına məhkum edilmiş şəxs həbsxana rəisinin sərəncamına verilir. Bütün məhkəmə sənədləri hakimlərin möhürləri ilə təsdiqlənirdilər. Məhkəmə qərarı ilə yanaşı, həm də təqsirkar tərəfi tələbin ödənilməsinə məcbur edən məhkəmə əmri də çıxarıla bilərdi.

Tərəflər məhkəmə qərarı ilə razılaşmadıqda, iş böyük hakimin iştirakı ilə yenidən baxılır və yaxud ali apellyasiya instansiyasına – ali kahin məhkəməsinin icraatına göndərilirdi. Ali kahin məhkəməsinin çıxardığı qərarlar qəti qərar hesab edilir və onlardan şikayət verilməsi nəzərdə tutulmurdu.

SUAL 2. MÜSƏLMAN HÜQUQUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ.

İslam hüququ orta əsrlər dövründə Azərbaycanda hüquq sistemi kimi

VII əsrdə Ərəbistanda islam dininin meydana çıxması nəticəsində islam hüquq sisteminin formalaşması prosesi başladı. Bu, yeni bir hüquq sisteminin yaranması baxımından dünya hüquq tarixində əhəmiyyətli hadisə idi və hər bir mənada mütərəqqi hesab edilə bilər. Müsəlmanların siyasi və hüquqi elmlər sahəsindəki nailiyyətləri orta əsrlər xristian Avropası alimlərinin bu elm sahələrinə aid yazdıqlarından xeyli irəlində idi. Müsəlman alimlərinin siyasi və hüquqi traktatlarında əks olunan ideyalar Avropada ilk dəfə çoxlu yüzilliklərdən sonra deyilmişdi.

İslam hüququ bütün cəhətləri ilə o dövrün ən mütərəqqi hüquq sistemi idi. İslam hüququnun son dərəcədə yeni və mütərəqqi prinsipləri, onun bir çox institutlarında ehtiva olunmuş hüquqi dəyərlər son yüzilliklərə qədər Avropa ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə yad olmuşdur. Heç bir yazılı qanunları olmayan, ictimai münasibətlərin patriarxal qəbilə adətləri vəz or gücü ilə tənzimləndiyi ərəb cəmiyyətində sonradan əlahiddə mövqeyə malik bir hüquq sisteminin meydana gəlməsi bu sistemi bir fenomen kimi səciyyələndirir.

Azərbaycanda islamlaşmanın başlanğıcı: ilk dövrlər yerli adətlərin saxlanması

Hüquq tarixinin öyrənilən dövrü ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanda islam hüququnun nə vaxtdan etibarən tətbiq edilməyə başlanmasıdır.

İslam hüquq elmində dünya ölkələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün üç əsas məfhum işlədilmişdir: darül-islam, darül-hərb və darül-əhd.

Darül-islam (islam dünyası) müsəlmanların hakim mövqe tutduqları və qanunçuluğun bütünlüklə şəriətin hüquq normaları əsasında aparıldığı əraziləri əhatə edirdi.

Darül-hərbə (müharibə dünyası) müsəlmanların hakimiyyəti altına girməmiş və hökmdarları öz ərazilərində müsəlmanların hüquqlarını tənzim etmək barədə darül-islamla müahidə bağlamağa razılıq verməyən ölkələrdir.

Müsəlmanların müharibə yolu ilə deyil, sülh və müahidə bağlanması yolu ilə daxil olduqları ərazilər isə darül-əhd (müahidə dünyası) adlanırdı. Burada hakimiyyət müsəlmanların əlində deyildi və müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətləri müahidə əsasında müəyyən edilirdi. Bu münasibətlər məkan və zaman şəraitindən asılı olaraq müxtəlif müahidələrdə fərqli şəkildə tənzim edə bilərdi. Müahidələrdə bir sıra mühüm məsələlər - islam dünyasının müahidə dünyası qarşısında təəhhüdləri, xarici hücumlardan müdafiədə kömək göstərmək, əhalinin siyasi hüquq və azadlıqlarının qorunub saxlanılmasını təmin etmək, onların dini işlərinə qarışmamaq, mal-dövlətlərinin və ev-eşiklərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, şəxsiyyətlərinə hörmət etmək və s. kimi məsələlər hökmən öz əksini tapmalı idi. Eyni zamanda müahidə dünyasının islam dünyası qarşısında islam təliminin təbliği, bu dinin ayin və mərasimlərinin icrası, etiqad azadlığının təmin edilməsi, islam düşyasına və onun müttəfiqlərinə qarşı müharibə aparmamaq, onlara qarşı müharibələrdə iştirak etməmək və vergi (xərac) vermək kimi öhdəlikləri müəyyən olunurdu.

Qeyd edək ki, Qafqaz ölkələrindən heç biri darül-islama ilhaq edilməmişdi və xilafətin bu ölkələrlə əlaqəsi darül-əhd səviyyəsində idi. İşğal olunmuş ərazilərdə ərəblərin əhaliyə münasibəti sonuncuların konfessional mənsubyyətindən (atəşpərəst, xristian, buddist və ya yəhudi olmasından) daha çox, konkret şəraitə görə müəyyən olunurdu. Əksəriyyəti köçəri olan ərəblərin özləri, hələ yeni olan dini (islami) lazımınca mənimsəmədiklərinə görə, əvvəllər Azərbaycan əhalisini islamı qəbul etməyə məcbur etmirdilər. Yalnız sonralar Albaniya kilsəsinin zəifləməsi və könüllü islamlaşmanın

güclənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda darül-islam qaydaları tətbiq edilir və burada xilafət canişinlərinin səlahiyyəti genişləndirilirdi.

Ərəblərin Azərbaycana ilk hücumları dövründə ərəb sərkərdələri ilə yerli əhali arasında müqavilələr bağlanırdı. Yerli əhalinin nümayəndəsi qismində müvafiq əyalətin mərzbanı, möbid və ya yepiskopu çıxış edirdi. Bağlanmış müqavilələrə görə, yerli əhali can vergisi vermək şərti ilə Xilafətin siyasi hakimiyyətini qəbul edirdi. İtaətin müqabilində yerli əhalinin həyatı, malı, mülkü, eləcə də din və adətləri toxunulmaz elan olunurdu. Lakin bağlanmış müqavilələrə baxmayaraq, atəşpərəst cənubi azərbaycanlılar islamın verdiyi maddi və mənəvi üstünlüklərə görə yeni dini daha tez qəbul etdi. Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumatlara görə, artıq xəlifə Əlinin dövründə (655-661). Cənubi Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etmişdi. 705-ci ildə Mehrani knyaz sülaləsinin varlığına son qoyulduqdan sonra Albaniya özünün siyasi müstəqilliyini itirmiş və Arran vilayəti adı altında ərəblərin tam tabeliyinə keçmişdi.

Göründüyü kimi, islam dininin Azərbaycanda yayılması qeyri-bərabər şəkildə olmuşdu. Rusların 988-ci ildə xristianlığı qəbul etməsindən fərqli olaraq, bu hadisə konkret tarixdə qəbul edilmiş müəyyən aktla birdəfəlik baş verməmiş, uzun bir proses olmuşdur. Buna görə də, Azərbaycan hüquq tarixində islam hüququnun nə vaxtdan bərqərar olması barədə birmənalı fikir föyləmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən, islam dininin Azərbaycanda yayılması, heç də, burada islam hüquq sisteminin hökmran mövqe tutması demək deyildir. Çünki ilkin dövrlərdə yerli əhalinin adətləri saxlanılır və ərəblərdən olan asılılıq yalnız siyasi xarakter daşıyırdı. Fəal surətdə islamlaşma isə daha sonralar həyata keçirilmişdi.

Bu fakt «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da qabarıq iz buraxmışdır. Belə ki, dastanın boylarında «Tanrının əmrilə, Peyğəmbərin rəyi ilə» ifadəsi işlədilməklə oğuzlar dönə-dönə müsəlman adlandırılısalar da, oğuz cəmiyyətinin islam qanunları ilə hələ çox səthi tanış olduğu üzə çıxır. Prof. S.Əliyarlının qeyd etdiyi kimi, oğuzların görüş və dünyaduyumunda əksi türk Tanrısı böyük yer tutmaqdadır. Onların dilində «Allah» yerinə daha çox «Tanrı» sözü işlədilir. Bir neçə yerdə Qurandakı «Allah-təala» yerinə «Tanrı-təala», yazılması da islamdan qabaqkı görüşlərin hələ sarsılmadığını göstərməkdədir. Oğuzlar hələ ruhani xidmətinin nə olduğunu bilmirlər. Müəzzinləri yoxdur. Anadan doğulan körpələrə ad qoymurlar. Göytürk kağanlığında olduğu kimi, yalnız 15 yaşa dolduqdan, bir «ərlik işlədikdən» sonra onlara ad verirlər və bu adlar islamdan çox öncə

Oğuz dədələrinin yaşatdığı türk adlarıdır. Şəriətə görə isə, bir qayda olaraq, ad doğruluşdan sonrakı ilk günlərdə verilir, verilən adlar Allahın, Peyğəmbərin və imamların adları ilə əlaqədar olur və s.

Deylənlərə əsasən, belə qənaətə gəlmək olur ki, islamın ilk çağlarında o hələ Azərbaycanda tam bərqərar olmamışdır. Bu baxımdan həm qeyd edilən dövrdə, həm də ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə xalqımızın hüquqi məişətini öyrənmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı əvəzsiz bir mənbədir.

Fiqh və onun sistemi.

Fiqh ərəbcə «dərin anlayış», «bilik» mənasını verir. O, müsəlmanların dini və dünyəvi həyatlarını tənzim edən normaları özündə toplayıb, həm ibadətlər, həm də miras, əqdlər, ailə münasibətlərini, edilməli və edilməməli əməlləri qiymətləndirəcək hökmləri, cəzaları, mühakimə üsulları, dövlət təşkilatı və müharibə etmə hüququna dair normaları özündə birləşdirir.

İslam hüququ iki hissədən ibarətdir: üsul əl-fiqh və furu əl-fiqh.

Üsul əl fiqh (fiqhın əsasları, kökləri) fiqhın mənbələrindən, onun metodologiya və nəzəriyyəsinin əsaslarından bəhs edir. Üsul əl-fiqh haqqında ilk əsər imam Safinin «ər-Risalə» adlı əsəridir. Üsul əl-fiqh islam hüququnun mənbələrini tədqiq etməklə, həmin mənbələrdəki normaların düzgünlüyünü, yeni normalar yaradılarkən əməl edilməli qayda və prinsipləri müəyyən edir.

Furu əl-fiqh (fiqhın budaqları) isə konkret hüquq institutlarından bəhs edir.

İslam hüququnun mənbələri.

İslam hüququnun dörd mənbəyi həm də cinayət hüququnun mənbələridir. Bu mənbələrdən ən əsası Qurandır. Qura ayələri 22 il 9 ay 11 gün ərzində (610-632) nazil olmuşdur. Quranın özündə hüquq normaları o qədər də çox deyildir. Məzmununa və xronologiyasına görə Quran surələri iki dövr ayrılır: Məkkə surələri və Mədnəyə surələri. Hüquq normaları əsasən Mədnə dövrü ayələrində öz əksini tapmışdır. Bu normalar, başlıca olaraq, 2, 4 və 5-di surələrdə toplanmışdır. Quranda 30-a yaxın ayə cinayət hüququ və onun prinsipləri ilə bağlıdır. Uzun bir dövr ərzində nazil olunduğuna görə, Quranın hüquq normaları ayrıca bir məcəllə şəklində verilməmiş, əksinə, müəyyən bir dövrdə hüquq norması kimi qüvvədə olan bir sıra ayələrin əvəzinə, sonradan nazil olan digər ayələr yeni və fərqli norma müəyyən etmişdir.

Sünnə ərəb sözü olub, «nümünə» deməkdir. Sünnə dini ayinlərin, ictimai həyat qaydalarının və Quran təfsirinin əsas mənbəyidir. Sünnə sözü islamdan əvvəlki ərəblərdə atalardan qalma adətləri ifadə edirdi. İslamdan sonra Məhəmməd Peyğəmbərin sözlə, hərəkət və ya hərəkətsizliklə, sükutla müəyyən hadisələrə münasibəti bu adətlərin yerinə keçmiş və sünnə adı ilə tanınmışdır. Sonradan səhabələrdən eşidənlər (tabiunlar) bunu özlərindən sonra gələnlərə söyləmiş və beləliklə, sünnə «hədis» adını almışdır. Başqa deyimlə, sünnə hədislərdə təsbit olunmuşdur.

VIII əsrdən başlayaraq hədislər yazıya alınmışdır. Əsasən, altı hədis məcmuəsi sünnilər arasında mötəbər mənbə sayılır. Bunlar Əl-Buxari (870-ci ildə (hicri 256) vəfat etmişdir), Müslüm (875-ci (hicri 261) ildə vəfat etmişdir), Əbu-Davud (888-ci ildə (hicri 275) vəfat etmişdir), Tirmizi (892-ci ildə (zicri 279) vəfat etmişdir), Nəsai (915-ci ildə (hicri 303) vəfat etmişdir) və İbn Macənin (887-ci ildə (hicri 273) vəfat etmişdir) hədis məcmuələridir.

Sünnələr müxtəlif meyarlara görə bir neçə cür təsnif edilir.

Təsnifatlardan birinə görə, sünnələr 3 yerə ayrılır: qövlü sünnə, feli sünnə, təqriri və ya sükuti sünnə.

Qövlü sünnə Peyğəmbərin sözlə dediyi, feli sünnə hərəkəti ilə bağlı, təqriri və ya sükuti sünnə isə hər hansı bir hərəkəti və ya sözü sükutla qarşılamaı ilə məlum olan sünnədir.

Hər bir hədis iki hissədən ibarətdir. İsnad adlanan birinci hissədə Peyğəmbərdən gələn hədisin kimlər tərəfindən söyləndiyi göstərilir. İkinci hissə isə mətn adlanır və bu hissədə hədisin məzmunu verilir. Hədislərdə həm də səhabələrin hərəkət və sözlərindən bəhs edilir. «Allah deyir ki, ...» sözü ilə başlanan hədislər qüdsi və ya ilahi hədislər adlanır. Peyğəmbərin digər hədislərinə nəbəvi hədislər, səhabələrin hədislərinə isə hədisi-səhabi deyilir.

Müxtəlif dövrlərdə uydurma hədislər də yayılmağa başlamışdır ki, nəticədə bir-birini inkar edən xeyli hədis yaranmışdır. Buna görə də hədislər nə dərəcədə doğru olub-olmaması baxımından qiymətləndirilərək təsnif edilmiş və səhih (doğru), həsən (yaxşı) və zəif hədislərə bölünmüşdür.

Səhih hədislər istər isnad hissəsinə, istərsə də mətnin düzgünlüyünə görə heç bir şübhə olmayan hədislərdir.

Həsən hədislər isnadı tam olmayıb və ya söyləyənlərin doğruluğu barədə mübahisə olan hədislərdir.

Zəif hədislər isə həm mətni tənqid olunmuş, həm də söyləyənlərin biri və ya bir neçəsi şübhədi olan hədislərdir.

Digər bir təsnifat isə hədisin kimin sözünü və əməlini özündə əks etdirməsi baxımından aparılmışdır. Peyğəmbərin sözünü və əməlini bildirən hədislər məruf, səhabənin sözünü və əməlini bildirən hədislər məvquf, tabiunun sözünü və əməlini bildirən hədislər isə məqtu hədislər adlanır.

İcma ərəbcə «əcmə» sözündən olub, hər hansı bir məsələ haqqında ümumi rəyə, qərara gəlmək deməkdir. İcma, dini elmlərin ən mötəbər bilicilərinin, bütün dindarlar icmasının rəyi sayılan, dinin, hüququn və ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ümumi razılıq rəyidir. İcma, islam hüququnun Quranda və sünnədə cavabı tapılmayan məsələlər barəsində qərar qəbul etməyin yol verilən mümkün üsuludur.

Qiyas ərəbcə «ölçü» deməkdir, islam hüququnun mənbələrindən biri olub, bənzətmə əsasında mühakimə yürütməkdir.

Qiyasın islam cinayət hüququnda mənbə kimi qəbul edilməsi birmənalı deyildir. Məsələn, hənəfilər qisas və hədd cinayətlərində qiyasın mümkün olmadığını, yalnız təzir cəzalarının tətbiqi zamanı mənbə rolunu oynadığını, şafilər isə qisas və hədd cinayətlərində də qisasın mümkün olduğunu qəbul etmişlər.

İslam hüquq məktəbləri.

Beləliklə, islam hüququnun əsas mənbələrini gözdən keçirdik. Lakin bu mənbələrin tətbiqində, eləcə də konkret hüquq normalarına münasibətdə fərqli doktrinal görüşlərin nəticəsində islamda hüquq məktəbləri adlanan fiqh məzhəbləri ortaya çıxmışdır. İslam hüquq məktəbləri VIII əsrin əvvəllərindən IX əsrin ortalarına qədər olan bir dövrdə yaranmış və sonralar bu hüquq məktəbləri onların banilərinin adı ilə adlandırılmışdır. Sünnilikdə bunlar hənəfilik, malikilik, şafililik və hənəbilikdir. Dörd sünni hüquq məktəbi ilə yanaşı, şiələrin mənsub olduğu cəfərilik məktəbi mötəbər sayılır.

İslam cinayət hüququnun əsas cəhətləri.

Fiqhdə cinayət hüququ «uqubat» adlı ümumi bölmədə və ya el-cinayat», «el-kisas», «el-cirah», «el-diyat» kimi xüsusi başlıqlar altında tədqiq edilir.

İslam cinayət hüququnun anlayışı ilə bağlı bir-birinə yaxın çoxlu təriflər vardır. Məsələn, prof. A.Zeydana görə, islam cinayət hüququ «cəza nəzərdə tutulan cinayətlər ilə bu cəzaların ölçüsünü müəyyən edən hüquqdur. Qadağan olunmuş və törədilən cəmiyyətin qarşısına çıxaran, cəzaya məruz qoyan əməllər baxımından fərd və dövlətin qarşılıqlı münasibətini tənzim edir. Digər bir tərifə görə, islam cinayət hüququ cəmiyyətin intizam və sabitliyinin təmini zəminində edilməsi və ya edilməməsi lazım gələn əməllərlə, bunların qarşısını ala biləcək vasitə və tədbirləri, günahkarlar barəsində tərtib və tətbiq ediləcək normaları, bu xüsuslarda səlahiyyətli orqan və məhkəmələr tərəfindən icrası tələb olunan üsul, qayda və normaların tətbiqi formalarını öyrənir.

Sitat gətirilən tərifləri ümumiləşdirməklə, islam cinayət hüququnu insanların canını, malını, mülkünü, bütövlükdə cəmiyyəti cinayətkar qəsdlərdən qoruyan, islam qanunlarında təsbit olunmuş, hansı əməllərin cinayət olduğunu və bu əmələ görə verilən cəzanı nəzərdə tutan hüquq normalarının məcmusu kimi müəyyən etmək olar.

Müsəlman hüquqşünaslarının cinayət hüququna dair əsərlərində cinayətlərin təsnifatı ayrı-ayrı meyaralara görə aparılmışdır.

Bir sıra hüquqşünaslar, o cümlədən, şiə hüquqşünasları cinayətləri *böyük (kəbir)* və *kiçik (səqir)* cinayətlərə ayırırlar. Kəbir cinayətlərə adamöldürmə, sələmçilik, zinakarlıq, homoseksualizm, oğraşlıq, spirtli içkilər içmə, böhtan atma, cihaddan (müqəddəs, müharibədən) yayınma, şahidləri yalan ifadə verməyə məcbur etmə, kafirlik, ölçüdə və çəkiddə adlatma, səbəbsiz bədən xərarəti yetirmə və işgəncə vermə daxil edilir. Bura, həmçinin ifadə verməkdən imtina etmə, rüşvətxorluq, zəkat verməkdən imtina etmə, abort, yetimlərin malını xərcləmək, zihar, donuz əti yemək, ölü əti yemək, quldurluq, cadugərlik, qumar oyunları və s. aid edilir. Bu cinayətlərin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, kəbir cinayətlər şəriətlə müəyyən olunduğu halda, səqir cinayətin müəyyən olunması qazidən asılıdır.

Başqa bir təsnifata görə islam hüququnda cinayətlər iki qrupa bölünür:

- 1) Allah haqqını pozan (Allaha və ya müsəlman cəmiyyətinə qarşı olan) cinayətlər;
- 2) Qul haqqını pozan (ayrı-ayrı əxslərə qarşı törədilən) cinayətlər.

Birinci qrup cinayətlərə görə bağışlama və barışdırma tətbiq edilə bilməz. Bu cinayətləri törətmiş şəxslər cəmiyyətin maraqları naminə qəti surətdə cəzalan-dırılmalıdır. Bu qrup cinayətlərə irtidəd, hökmdarlar əleyhinə olan cinayətlər (hakimiyyətin devrilməsi

və qiyam yolu ilə ələ keçirilməsi), əmlakla bağlı cinayətlər, spirtli içkilər içmə, zinakarlıq və quldurluğu aid etmək olar.

İkinci kateqoriyaya adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirmə, başqa şəxsə zərər yetirməklə nəticələnən cinayətlər və s. daxildir.

Göstərilənlərdən əlavə, üçüncü kateqoriya cinayətlər də vardır ki, bu cinayətlər həm cəmiyyət, həm də ayrı-ayrı şəxslər əleyhinə törədilir. Bu qrupa daxil olan cinayətlərin dairəsini müəyyən edərkən, islam hüquqşünasları arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Məsələn, hənəfiliyə görə zinakarlıq başqa şəxslərin əleyhinə yox, daha çox cəmiyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmişdir.

İslam delikt hüququnda cinayətlərin təsnifatında ən əsas meyar verilən cəzanın növüdür və həmin meyar əsasən aparılan təsnifat daha məqbul sayılaraq, tədqiqatımızda əsas götürülmüşdür. Bu baxımdan cinayətlər aşağıdakı üç qrupa ayrılır:

- 1) hədd cinayətləri;
- 2) qisas və diyə cinayətləri;
- 3) təzir cinayətləri.

Cinayətlərin bu cür təsnifatı islam hüququnda ən geniş yayılmış təsnifatdır. Öz-özündə «hədd», «qisas» və «təzir» terminləri əslində cəzaların növlərini ifadə edir. Daha dəqiq şəkildə bu cinayətlər müvafiq olaraq hədd, qisas və ya təzir cəzaları nəzərdə tutan cinayət kimi adlandırılmalıdır. Lakin islam hüquq ədəbiyyatında hədd, qisas və təzir cinayətləri kimi tanındığından biz də bu terminologiyadan istifadə etməyi məqbul hesab edirik.

Hədd cinayətləri.

«Hədd» sözü «qadağan etmək», «əngəl olmaq» deməkdir. Məsələn, uyğun olaraq, insanların içəri girməsinə mane olduğu üçün qapı qarşısında duran şəxsə də «həddad» deyilir.

Həddilər Quran və hədislərlə müəyyən edilmiş və başlıca olaraq Allah haqlarına qəsd edən cinayətkar hərəkətlərə görə verilən cəzalardır. İslam hüququnda barəsində nəzərdə tutulan cəzaya uyğun olaraq bu cür əməllər hədd cinayətləri adlanır.

Bunu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hədd cinayətlərinin dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə münasibətdə məzhəblər arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Bununla belə, islam hüququnun müasir tədqiqatçılarının əksəriyyəti hədd cinayətlərinə yeddi mühüm ictimai təhlükəli əməli daxil edir:

- 1) zinakarlıq;
- 2) spirtli içkilər içmə;
- 3) oğurluq;
- 4) qəzf (iffətli qadınlara böhtan atma);
- 5) irtidəd;
- 6) yol kəsmə;
- 7) qiyam.

Hədd cinayətləri, Allah haqqı ilə bərabər qul haqqının da pozulması dərəcəsinə görə müxtəlifdir. Bunların bəzilərində, məsələn, sərxoşedici içki içmə, zina etmə, islam dinindən dönmə kimi cinayətlərdə sırf Allah haqqı pozulur, başqa sözlə, cinayətkar şəxs törətdiyi bu əməllərlə digər insanların – Allah qullarının hüquqlarını pozmur. Yəni içki içib sərxoş olmaqla, islam dinindən dönməklə, qarşılıqlı razılıq əsasında zina etməklə, şəxs hər hansı digər şəxsin hüquqlarına zərər yetirmir. Digər cinayətlərdə isə Allah haqqı ilə yanaşı, qul haqqı da pozulur.

İslam delikt hüququna görə, cinayət, hər bir halda, Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmiş əməldir. Çünki islam cəmiyyətində mövcud ictimai münasibətlər ilahi qanunlarla nizamlanmışdır. İslam doktrinasına görə, hədd cəzalarının verilməsi ibadət və cihad sayılır.

Qisas və diyə cinayətləri.

İslam cinayət hüququna görə, ikinci qrup cinayətlər qisas və diyə cinayətləri adlanır.

«Qisas və ya «qasas»-«izin təqib edilməsi» mənasını verir. «Qisas» termini təkcə cinayət əməlini deyil, eyni zamanda «bir-birinə bənzəyən» mənasını da verir və şəxsin törətdiyi əmələ adekvat olan cəza verilməsini nəzərdə tutur.

İslam hüququ insanların həyat və səhhətini, fiziki sağlamlığını cinayətkar qəsdlərdən qorumağa böyük diqqət yetirir. Ona görə də islam hüququ özünün təşəkkül tapdığı erkən dövrlərdən başlayaraq, bu sahədə törədilən cinayətkar əməllərin dəqiq dairəsini müəyyən etmişdir.

Qisasalma və qan intiqamı institutu islamaqədərki dövrdə də ərəblər arasında geniş şəkildə tətbiq olunmuş və sox dəqiq surətdə yerinə yetirilən bir vəzifə kimi müəyyən edilmişdir. Qəsdən olmayan adamöldürmə zamanı isə diyə tətbiq edilirdi. Diyənin

ödənilməsində qatilin qan qohumları da iştirak edirdi. A.Massenin qeyd etdiyi kimi, bütperəst bədəvilər qan intiqamını özləri üçün dini bir borc hesab edirdilər və qan itiqamında həyati bir prinsip vardı: bu intiqam, insanın anadangəlmə kor-koranə instinktini təmin etmək üçün deyil, cəmiyyətin əsas vahidini təşkil edən ailəyə vurulan zərərin əvəzini çıxmaq üçün dini duyğunun verdiyi əmrə görə alınır.

Qisasla bağlı bir sıra normalar Quranda birbaşa müəyyən olunmuşdur. Qisas cəzasının əsas funksiyası cəmiyyət üzvlərini cinayət hesab olunan əməllərdən çəkəndirməkdən ibarət idi. Quranda bu barədə deyilir:

«Ey ağıl sahibləri, bu qisas (qisas hökmü) sizin üçün həyat deməkdir. Ola bilsin ki, (bununla) pis əməldən (qətdən) çəkinəsiniz».

Cahiliyyə dövründə qisas tətbiq edilərkən təqsirkarın bütün yaxın qohumları kollektiv məsuliyyət daşıyırdılar. İslam hüququ isə

«...Hər kəsin qazandığı günah ancaq özünə aiddir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz...» norması ilə cəzanı fərdiləşdirmişdir.

İslam hüququnda qisas ilə bağlı normalar islamın elan olunmasının ilk dövrlərindən başlayaraq müəyyən olunmuşdur. Mənbələr Məkkədə Məhəmməd peyğəmbərin Süleym qəbiləsindən olan birisini Hüzeyi qəbiləsindən olan bir şəxsi öldürdüyü üçün qisas ilə cəzalandırması barədə məlumat verir.

Bəlli olduğu kimi, Məkkə dövründə hüquq normaları xeyli dərəcədə az olub, daha çox ümumi xarakter daşıyırdı. Məhz bu dövrdə qan intiqamı barədə normaların müəyyən edilərək tətbiq olunması onun əhəmiyyətini itirmədiyinə dəlalət edir. Əslində, burada ərəblərin adət hüququnun əsas institutlarından olan qisasalma və qan intiqamı sanksiyalaşdırılmışdır. Məhəmməd Peyğəmbərin Mədinəyə hicrəti zamanı şəhərdə və onun ətrafında yaşayan müxtəlif qəbilələrin daxili düşmənçiliyi və siyasi, etnik, dini çəkişmələr hökm sürürdü. Burada əmin-amanlıq və sabitlik yaratmaq məqsədilə, «Qüreyşli və Yəsribli möminlər və müsəlmanlar və bunlara tabe olanlar, yenə də sonradan onlara qovuşanlar və onlara bərabər cihad edənlər üçün» 50-yə yaxın maddədən ibarət olan bir sənəd qəbul edilmişdi.

İslam hüquq tarixçiləri tərəfindən ilk yazılı konstitusiya kimi qiymətləndirilən bu sənəd qisasalma və qan intiqamı ilə bağlı bir sıra normalar müəyyən etmişdir. Bu normaların müəyyən edilməsi ictimai asayişin və insanların həyat və səhhətinin mühafizəsi baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Müsəlmanların öldürülməsinə görə

qan intiqamını almaq bir vəzifə olaraq müəyyən edilmişdir. 19-cu maddədə göstərilirdi ki, «möminlər bir-birlərinin Allah yolunda axan qanlarının intiqamını alacaqdır». Sənədin 365-ci maddəsində deyilirdi ki, yaralamanın intiqamını almaq yasaq edilməyəcəkdir. Həqiqətən, bir kimsə bir adam öldürmüş olarsa, nəticədə özünü və ailəsini məsuliyyət altında qoyar, əks hada haqsızlıq olacaqdır. Allah bu yazıya ən yaxşı riayət edənlərlə bərabərdir».

İslam hüququ qəsdən adamöldürməyə dair sanksiyanı yüngülləşdirərək, qisas almaq hüququ ilə yanaşı, qəsdən adamöldürmə nəticəsində qətlə yetirilmiş şəxsin varisinin razılığı ilə diyə ödənilməsinə də yol verirdi.

Xilafətin ilk çağlarında çox vaxt, islamaqədərki dövrdə olduğu kimi, cinayətkarlara verilən cəzalar zərərçəkənin özü tərəfindən həyata keçirilirdi. Xilafətin sonrakı inkişafı və yeni-yeni ərazilərin işğal edilməsi ilə bağlı olaraq, cəmiyyətdə cinayət hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin dairəsi genişlənmiş və islam hüququnun bu sahəsi daha da təkmilləşdirilmişdi.

İslam hüququna görə, qəsdən adamöldürmə zamanı zərərçəkmiş tərəfin ya qisas almaq, ya cinayətkarı bağışlamaq və yaxud da onun diyə verməsini tələb etmək hüququ vardır. Bu hüquqlar ölmüş şəxsin varisinə keçir. Bu barədə Qurani-Kərimdə birbaşa göstəriş vardır:

«Ey iman gətirənlər! (Qəsdən) öldürülən şəxsdən ötrü sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı (vacib oldu). Azad şəxsi azad şəxsin, qulu qulun, qadını qadının əvəzində (öldürə bilərsiniz). Öldürülən şəxsin qardaşı (varisi) tərəfindən (müəyyən bir şey, qanbahası müqabilində) bağışlanmış qatil ilə, adətə görə (yaxşı) rəftar edilməlidir. Bağışlanmış qatil də yaxşılıqla (qan sahiblərinə) «diyə» (qanbahası) verməlidir. Bu, (qisası qanbahası ilə əvəz etmək hökmü) Rəbbiniz tərəfindən sizin üçün bir yüngüllük və mərhəmətdir. Bundan (diyə müqabilində bağışlanmaqdan) sonra təcavüzkarlıq edən (qatili öldürən və ya onun qohum-qardaşı ilə düşmənçilik edən) şəxsi (qiyamətdə) şiddətli əzab gözləyir!»

Bu barədə Qurani-Kərimin əl-İsra surəsində də müvafiq norma müəyyən edilmişdir:

«Allahın haram buyurduğu cana haqsız yerə qəsd etməyin. (Onu yalnız və yalnız böyük bir günah işlədikdə, məsələn, iman gətirdikdən sonra küfrə düşdükdə, yaxud zinakarlıq etdikdə öldürmək olar). Haqsız yerə öldürülən məzlum bir şəxsin sahibinə (və ya varisinə qatil barəsində) bir ixtiyar verdik (istəsə qatildən qisas alar, istəsə bağışlayar və ya qanbahası tələb edər). Lakin o da qətl etməkdə ifrata varmasın (qisas almalı olsa, yalnız

qatili öldürməklə kifayətlənsin). Çünki (şəriətin bu hökmləri ilə) ona artıq kömək olunmuşdur».

Hədd cinayətlərində olduğu kimi, qisas və diyə cinayətləri, habelə bu cinayətlərə görə verilən cəza barəsində də islam hüquq məktəbləri arasında fərqli fikirlər vardır.

Təzir cinayətləri.

Təzir sözü ərəb dilində «ərz» kökündən yaranıb, «imtina etmək», «rədd etmək», «qadağan etmək» mənalarında işlədilir. Təzir cinayətləri haqqında naslarla (Quran ayəsi və ya Peyğəmbərin hədisi ilə) müəyyən birc əza təyin edilməyən, lakin islam hüququ ilə təqib edilən cinayətlərdir. Belə təqsirli əməllərə görə icrası gərəkli olan cəzanın növ və miqdarı naslarla təsbit edilməmişdir. Bu, təzirin hədd və qisasdan başlıca fərqiylərdir. Bundan əlavə, təzir cinayətlərini hədd və qisas cinayətlərindən fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlər vardır:

1) islam cinayət hüququ hədd və qisas cəzalarında hakimə qiymətləndirmə sərbəstliyi hüququ verməmişdir; Bu zaman hakimin vəzifəsi əməlin törədilib-törədilməməsini müəyyən etməkdir. Yalnız nasların müəyyən etdiyi cəza verilməlidir. Təqsir sübut edildikdə nə hakimin, nə də dövlətin əfv səlahiyyəti yoxdur. Təzirdə isə hakimin çox geniş səlahiyyəti, o cümlədən əfv səlahiyyəti ilə qarşılaşırıq.

2) təzir cinayətlərində hakim tərəfindən baxıldıqda da zərər çəkən tərəfindən cinayətkarın əfv edilməsinə yol verildiyi halda, hədd cinayətlərində buna yol verilmir;

3) təzir cəzası tətbiq edilərkən, cinayətkarın şəxsiyyəti, ictimai mövqeyi və cəzanın təsiri nəzərə alınır; Alimərin, qabaqcıl adamların təziri digərlərininkinə nisbətən mülayim olur. Lakin hədd cinayətində bu barədə heç bir istisnaya yol verilmir.

4) hədd cəzaları olan zina və yol kəsmədə ölüm cəzası nəzərdə tutulduğu halda, təzir olaraq ölüm cəzası verilmir.

5) təzirdə sübut vasitələri hədd və qisas sahələrinə nisbətən daha genişdir.

Təzir cəzası nəzərdə tutulan cinayətlərdən bir çoxunu «Əs-Siyasətü-Şəriyyə»də İbn Teymiyyə bu şəkildə sıralamışdır: nikahlı olmadığı qadını öpmək; qan və leş kimi halal olmayan şeyləri yemək; zinadan başqa günahda yalandan ittiham etmək; mühafizə altında olmayan yerdən və ya az miqdarda mal oğurlamaq; beytulmal və vəqf idarəçiləri, yetim himayəçiləri tərəfindən əmanətə xəyanət etmə; vəkil və ortaqların ticarət müamiliyəsində aldatması və ya xainlik etməsi; ölçüdə və tərəzidə aldatma; yalançı şahidlik etmə; hökm verərkən rüşvət alma; Allahın endirdiyi hökmlərdən qeyrisi ilə hökm vermə; öz idarəçiliyi altında olanların haqqına təcavüz etmə; cahiliyyə dəvətini canlandırma və ya onun təbliğinə

çalışma, buna bənzər başqa haram işlər görmə və s. Bu cinayətlərə görə cinayətkarın vəziyyəti, cinayətin böyüklüyü və ya kiçikliyi nəzərə alınmaqla valinin (və ya digər səlahiyyətli şəxs) təyin etdiyi çərçivədə təzir, tənkil (sürgün) və tədib (tərbiyə) tətbiq edilir.

Təzir cəzası müəyyən hallarda hədd və qisas kateqoriyasından olan cinayətlərdə iştirakçılığa görə də tətbiq edilirdi. Məsələn, oğurluq cinayətinin edilməsində oğru ilə birgə ev sahibinin qulluqçusu da iştirak etmişsə, o, əlin kəsilməsi cəzasına məruz qalırdı. Bundan başqa, oğrunu, qulduru və ya qatili gizlədən şəxs də, bir qayda olaraq, bədən cəzası və azadlıqdan məhrum etmə formasında təzir cəzasına məruz qalırdı.

Təzir cəzası haqqında müsəlman tədqiqatçıları arasında vahid fikir yoxdur: onlar bu cəzanın 4-dən 11-ə qədər növünü göstərirlər. Onların arasında şifahi töhmət, məzəmmət və ya sadəcə olaraq susmaqla məzəmmətin təzahürü, boykot etmə və ya qovma, təqsirkarın başını qırma, üzünü qaraltma və ya onun töərtiyi cinayət açıq şəkildə elan etməklə yarıçılpaq vəziyyətdə şəhərin küçələrində gəzdirmə, yemək yeməsi qadağan edilməklə həyatdan məhrum etmədən 3 günlük boyunduruqda saxlamaq kimi cəzalar vardır.

Ümumiyyətlə, təzir cəzasının əsas növləri sözlə qınama, kötəkləmə, həbs və əmlak məsuliyyətinə cəlb etmədir.

Təzirin miqdarı ilə bağlı olaraq, ən aşağı hədd miqdarının aşılmaması prinsipi mövcuddur, yəni hakimin verəcəyi cəza eyni cinsdən olan hədd cəzasının ən aşağı miqdarını keçməməlidir. Ən aşağı hədd miqdarına münasibətdə hüquq məktəbləri arasında fikir müxtəlifliyi vardır.

Məsələn, Əbu Hənifəyə görə, ən az hədd 40 dəyənək olduğu üçün təzirin 39 dəyənəkdən çox olmaması gərəkdir. Əbu Yusifə görə, aşağı hədd səksəndir, deməli, təzirin 79 dəyənəkdən çox olmaması gəkdir. Əhməd İbn Hənbəliyə görə, ən yuxarı təzir on dəyənəkdir.

İmama Malikə görə, hüquqa əməl edilməsi, cəmiyyətdə hüquq qaydasının təmini nə qədər cəza tələb edirsə, o qədər cəza verilməlidir.

Təzir cəzasının tətbiqi zamanı bir sıra hallar məsuliyyəti yüngülləşdirirdi: qanunu bilməmə, tərəflərin barışması, cinayətin açılmasına qədər onun etiraf edilməsi və s. Cinayətin tkrar törədilməsi məsuliyyəti ağırlaşdırırdı.

İslamın ilk dövrlərində həbsxanalar yox dərəcəsində olduğundan cinayətkara həbs cəzası kəsilmir, həbsdən başqa cəza verilməsi mümkün olmadıqda, cinayətkarlar ya öz

evlərində, ya da məscidlərdə saxlanırdı. Sonradan həbsin təsirli cəza növü olmasının aşkara çıxması, başlıcası isə islam dininin adamın öldürülməsinin böyük günah olması barədə ehkamı geniş həbsxanalar, zindanlar şəbəkəsi yaradılması ilə nəticələnmişdi.

İslam hüququna görə, bir qayda olaraq, aşağıdakı hallarda həbs cəzası tətbiq edilir:

- qisas cinayətləri zamanı zərərçəkən şəxs yoxa çıxdıqda, cinayəti törətmiş şəxs müəyyən müddətə qədər həbs olunur;
- sahibi məlum olana qədər qaçan kölə (1 il müddətinə qədər);
- ödəməkdən boyun qaçıran şəxs (haqqı ödəyəənə qədər) və s.

Təzir cəzalarının dövlət tərəfindən təsbit və təyin edilməsinə mane olan bir nas yoxdur, başqa sözlə, islam hüququ təzir cəzalarının qanunlaşdırılmasına qarşı deyildir.

NƏTİCƏ

İslam hüququ bütün cəhətləri ilə o dövrün ən mütərəqqi hüquq sistemi idi. İslam hüququnun son dərəcədə yeni və mütərəqqi prinsipləri, onun bir çox institutlarında ehtiva

olunmuş hüquqi dəyərlər son yüzilliklərə qədər Avropa ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə yad olmuşdur. Heç bir yazılı qanunları olmayan, ictimai münasibətlərin patriarxal qəbilə adətləri vəz or gücü ilə tənzimləndiyi ərəb cəmiyyətində sonradan əlahiddə mövqeyə malik bir hüquq sisteminin meydana gəlməsi bu sistemi bir fenomen kimi səciyyələndirir.

Müsəlmanların müharibə yolu ilə deyil, sülh və müahidə bağlanması yolu ilə daxil olduqları ərazilər isə darül-əhd (müahidə dünyası) adlanırdı. Burada hakimiyyət müsəlmanların əlində deyildi və müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətləri müahidə əsasında müəyyən edilirdi. Bu münasibətlər məkan və zaman şəraitindən asılı olaraq müxtəlif müahidələrdə fərqli şəkildə tənzim edə bilərdi. Müahidələrdə bir sıra mühüm məsələlər - islam dünyasının müahidə dünyası qarşısında təəhhüdləri, xarici hücumlardan müdafiədə kömək göstərmək, əhalinin siyasi hüquq və azadlıqlarının qorunub saxlanılmasını təmin etmək, onların dini işlərinə qarışmamaq, mal-dövlətlərinin və ev-eşiklərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, şəxsiyyətlərinə hörmət etmək və s. kimi məsələlər hökmən öz əksini tapmalı idi. Eyni zamanda müahidə dünyasının islam dünyası qarşısında islam təliminin təbliği, bu dinin ayin və mərasimlərinin icrası, etiqad azadlığının təmin edilməsi, islam düşyasına və onun müttəfiqlərinə qarşı müharibə aparmamaq, onlara qarşı müharibələrdə iştirak etməmək və vergi (xərac) vermək kimi öhdəlikləri müəyyən olunurdu.